

Cihad

ve

SELEFİLİK
VEHHABİLİK
CİHADİLİK

İSYAN

ERGÜN

YILDIRIM

CİHAD VE İSYAN
ERGÜN YILDIRIM

BÖLÜM I

KAVRAMSAL TEMEL: MEZHEP, İSYAN, CİHAD

Bir mezhepler sosyolojisi mümkün mü? Mezheplerin toplumla ilişkili olduğunu düşündüğümüz andan itibaren bu soruya “evet” cevabını verebiliriz. Çünkü sosyoloji, toplumu inceleyen bir disiplin olduğu için toplum içinde varlık gösteren her şeyi araştırabilir.

Batıda mezhepleri araştıran birçok sosyoloğun varlığı da bunu kanıtıyor. İslam toplumlarını anlamak için de mezhep sosyolojisi çok önemli bir yol. Çünkü İslam toplumlarının en önemli hareketlerinin başında mezhepler geliyor. Toplumdaki bölünmeler büyük ölçüde sınıf yerine mezhepler üzerinden yürüyor. Örneğin bundan dolayı sınıf çatışması yerine mezhep çatışmalarıyla karşılaşyoruz.

Her şeyden önce bugünün İslam toplumları bir geleneğe yaslanıyor. Bundan dolayı günümüzdeki mezhepleri toplumsal hareketler açısından araştırırken tarihi boyutlarını bilmek zorundayız. Bu bilme eylemi sosyolojik nitelikte olacaksa öncelikle mezhepler tarihinin bakış açısını aşan ve farklı bir perspektife dayanan bir yöntemle hareket etmeliyiz. Yani perspektifimiz sosyolojik olmalı. Mezheplerin sosyal varlık haline gelmelerinin tarihsel anlamlarını araştırmalıyız. Bu perspektif aracılığıyla İslam toplumlarının önemli bir yanını öğrenme imkânına kavuşacağız. İkinci aşamada çağdaş İslam toplumlarının mezhepsel yapısını kavramaya yönelmeliyiz. Mezhepleri, yine sosyal varlığın içinde gelişen ve sosyal varlıkla ilişkilerini sürdüren boyutlarıyla ele almalıyız. Çünkü çağdaş toplumlar içinde mezhepler farklılaşacak ve hatta yeni mezhepler ortaya çıkacak Bundan dolayı çağdaş dönem İslam toplumlarının değişimlerini ve bunun

sonucunda doğan sorunlarını anlamak için mezheplerin farklılaşan ve yeniden yapılanan boyutlarını gözlemlemek zorundayız.

Mezhepler üzerine yapacağımız bu sosyolojik araştırmalar vasıtasıyla İslam toplumlarını çok daha farklı bir pencerede tanıma imkanına kavuşacağız. Bu araştırma tecrübesi salt düzeyde bir anlamaya dayanmayacak elbette. Mezheplerin çatışması, rekabetleri ve bölünmelerini de kavrayabiliriz. Toplumun kendisini mezhepler üzerinde nasıl bölümlediği, yenilediği ve rekabete soktuğunu gözlemleyeceğiz. Bir açıdan İslam toplumlarının mezhepler aracılığıyla çatışmalarını, bölünmelerini ve bütünleşmelerini göreceğiz.

Mezhep

Mezheplerin özellikle teolojik, siyasal ve sosyolojik boyutlarını, tarih içindeki kırılma ve değişimlerini, isyan ve cihad hareketleriyle olan ilişkilerini araştırıyoruz. Bu bağlamda belli bir mezhebi odağa almak yerine birkaç mezhebin toplumsal tarih içinde yaşadığı dönüşümleri ele alıyoruz. Bu araştırmada sosyolojinin bakış açısını belirgin bir biçimde kullanmayı tercih ediyoruz. Çünkü İslam toplumlarının mezhepler üzerinde yaşadıkları dönüşümleri kavramak açısından sosyolojinin bize önemli imkânlar sunduğunu düşünüyoruz.

Mezhep yerine mezheplerden bahsetmemiz daha doğru olur. Çünkü tek bir mezhep değil, bir çok mezhep var. İslam toplumlarının pratiğinde mezheplerin çoğulculuğu (mezhepler plüralizmi) bulunuyor. Toplum çeşitli arayışlarını, dini algılayış ve farklılıklarını ve toplumsal beraberliğini mezhepler üzerinden ifade ediyor. Sorunlarını din aracılığıyla çözmeye çalışırken mezhepler aracılığıyla da bunu farklı seçeneklerle ortaya koyuyor. Bu durumda meselelere farklı usullerle bakan farklı mezhepler doğuyor. Her bir mezhep farklı bir bakış, farklı bir çözüm ve farklı bir yöntem ortaya koyuyor. Mezhepler plüralizmi, İslam toplumun genişlemesi ve farklı kültür havzalarıyla karşılaşması sonucunda ortaya çıkıyor. Realiteyle İslamın özü arasındaki ilişkisinin açılımları meydana

geliyor. Yani İslam farklı yorumlarıyla toplumsal kültürler içinde yeni çözümler üretiyor.

Mezhep, teolojik bir temelden çıktığı gibi önemli siyasal ve sosyolojik dinamiklere de uzanan bir yapıya sahip. Yol anlamına gelen mezhep, toplumdaki çeşitli fırkaları kapsamaya yönelik bir kavram. Biz de “mezhep olmak bakımından benzer özelliklere sahip olan” sosyal olguları” anlatmak üzere bu kavramı kullanıyoruz.

Mezhepler toplumda doğarlar

Mezhep, toplum ilişkileri içinde meydana gelen bir örgütlenme, bir yaklaşım ve bir pratikler dünyasıdır. Sosyal varlıktan etkilenecek oluşan teolojisi itibariyle sosyoloji konusu olduğu gibi, kendi içinde sosyal bir grup olduğu için de sosyolojiyi ilgilendirir. Ayrıca mezheplerin toplumsal kökenlerini anlamak istediğimiz zaman da sosyolojiye ihtiyacımız var. Çünkü mezhepler, toplumlar içinde belli kökenlerden beslenerek meydana gelirler. Orta ve alt sınıfların temsil talepleri, hızlı değişimler ve çatışmalar, dağılan sosyal sözleşmenin yeniden inşa arayışı, toplumsal muhalefetin dini toplulukla kendini anlatma çabası... Bütün bu olguları mezheplerin toplumsal boyutlarını ve kökenlerini anlamadan araştırmak mümkün değil.

Fransız sosyolog Bourdieu, “fail asla pratiklerin öznesi değildir” diyor.¹ Çünkü fail, aynı zamanda toplumsal alanın dünyasından etkilenecek var olur. Oysa mezhepleri araştıran kitaplar dini akımları ve toplumsal hareketleri neredeyse tamamen fail ile açıklıyorlar. İsimler ya da kişiler bu hareketlerin belirleyici özneleri olarak ele alınıyor. Örneğin alt akımlarıyla birlikte bir bütün olarak Haricilik, kişilerle birlikte anılıyor. Benzer bir biçimde Vehhabilik de adından anlaşıldığı gibi Muhammed B. Abdulvehhab’ın failliğiyle açıklanıyor. Yani Muhammed B. Abdulvehhab’a aidiyeti ifa ediyor. Mezhebin ya da hareketin varlığında bir kişi ya da özne merkeze alınıyor. Burada toplumsal hareketlerin “toplumsallığı” gözden kaçırılıyor. Bunun

1 Bourdieu, P. (2016) Akademik aklın Eleştirisi, İstanbul: Metis Yayınları s.167

yerine bu hareketleri var eden dinamizm olarak üstün karizmatik kişiler görülüyor. Kült, belirleyici oluyor.

Toplumsal alanı yok sayarak mezhepleri, isyanları ve hareketleri üstün karizmatik kişiler üzerinden giderek açıklama alışkanlığı hala devam ediyor. Buna bağlı olarak toplum meselelerini de çözmek için yine olağanüstü yeteneklere sahip karizmatik kişilerin gelmesi beklentisine giriliyor. Mehdilik düşüncesi bu yaklaşımın üzerinde önemli bir etkiye sahip. Bu bakış açısında, toplumsal meseleler yine geniş toplumsal sözleşmelerden yola çıkarak çözmek yerine büyük otoriteler ile oluşan siyasal yapılarla beraber esas alınır. İslam toplumlarının siyasal bunalımlarını gidermeye yönelik yaklaşımların çoğunda bu bakış açısı hâkimdir. Bu yüzden tek bir üstün otorite ile bütünlüşen hükümdarlık ideali yaygınlık kazanır. Tarihsel olaylar da tek kişiler üzerinden giderek ele alınır. Benzer bir biçimde toplumsal hareketlerin tarihinde de tek kişi belirleyici bir referans olur.

Mezhepler, toplumlar içinde doğdukları için toplumsal yapılardan, sınıflardan, çatışmalardan ve etnik özelliklerden etkilenirler. Örneğin Haricilik, bedevi toplumundan doğduğu için bu toplumun sert, isyankar ve cahilane yapısını yansıtır. Yine Hanefilik de kurucusu İmam-ı Azam'ın içinde bulunduğu sosyal dünyadan etkilenir. İmam-ı Azam'ın Mevali olması, tüccarlık yapması ve Kufe bölgesinde yaşaması onun toplumsal dünyasının boyutlarını gösterir.² Bundan dolayı şehirli toplum ilişkileri içinde yaşayan bir kimliğe sahip olması, gayri Arap bir kültür ve sosyal çevre içinde yaşama bilinci ile çevrenmesi (Mevali olarak tanımlanan bir sosyal çevredir bu) ve ticaret ile ilgilenen bir mesleki - ekonomik grup ilişkileri içinde bulunması belirleyici olur. Arap toplum sınırlarını aşan bu sosyal varlık ve ilgi dünyası nedeniyle Hanefilik, Arap coğrafyasının dışında büyük bir ilgi görür. Şafilik ise mahremiyet ve kadın erkek ilişkileri açısından da daha dar örfi pratiklere sahiptir. Örneğin kadın eline dokunan bir erkek abdestini

² Ebu Zehra, M. (1962) Ebu Hanife, Terc. O. Keskiöglü, Ankara: DİB yayınları, ss.19-20

tazelemek zorundadır. Buna bağlı bir biçimde çoğunlukla toplumun kırsal bölgelerinde yaygınlık kazanır. Bir bakıma Hanefilik ve Şafilik belli toplumsal bağlamlarda gelişerek inançlarını yorumlayan mezheplerdir. En azından din, belli sosyal varlık alanlarında bu mezhepler aracılığıyla açılarak gündelik hayata karışır.

Mezhepler saf teolojiden oluşan yapılar değiller. Saf teolojiyle kas-tettiğimizize, dinin normatif boyutları. Kelamın vahiy ve sünnetten yararlanarak oluşturduğu temel esaslar... Din sadece bu normatif esas-lardan oluşmuyor. Mezhepler, elbette belli kelimelere dayanıyor. Örne-ğin Hanefilik Maturidilik kelamını, Şafilik de Eş'ari kelamını esas alıyor. Ancak din aynı zamanda bu normatif esasların toplum hayatındaki yansımaları ve örgütlenmelerini kapsıyor. Yine din, teoloji kadar bu teolojinin içinde çıktığı toplumsal şartlarla da yakından ilişkili. Mez-hepler için de bu bağlamda coğrafyalar, tarihi şartlar ve kültürel çev-reler ile beraber dinin kazandığı yorumların sistemleşmesi denebilir. Bu nedenle pratikleri, sistemleri ve dayanışmaları önemlidir.

Mezhepler toplumun kendisini anlatmasıdır. Toplumun kendi-sini anlatmak ve temsil etmek için başvurduğu bir yoldur. Diğer bir deyişle toplum çeşitli mezhepler yoluyla kendisini anlatır. Her iki durumda da mezhepler bir sosyal varlık, sosyal grup, sosyal bağlam ve sosyal ilişkiler alanıdır. Gruplar ve sosyal durumların mezhepler-le var oluşu da bunun uzantısı olarak gerçekleşir. Din temelindeki gruplaşmanın, ilk toplum biçimlerinde ortaya çıktığını Durkheim de çalışmalarında ortaya koyuyor.³ Ancak Durkheim'in iddia ettiği gibi din sadece ilk toplumlarda geçerli olan bir olgu olmakla kalmı-yor. Modern zamanlarda da toplum, mezhepler yoluyla din üzerin-den kendisini örgütlemeye, temsil etmeye ve yaşamaya devam ediyor.

Tarih içinde Şii ve Sünni mezheplerin ortaya çıkması bunu gös-teriyor. Bugün yine mezhepler etrafında dayanışmalar yaşanması, toplumun çatışma ve bütünleşmeleri bununla anlatmaya yönelmesi bunu ifade ediyor. Toplum seküler çağda bile kendisini mezheplerle

3 Durkheim, E.(2005) Dini Hayatın İlk Biçimleri, İstanbul: Ataç Yayınları, s.28

anlatmaya devam ediyor.⁴ Örneğin Anglikanizm tecrübesinde bunu görüyoruz. ABD’de Evanjelistler, siyaset alanının üzerinde büyük bir etkiye sahipler günümüzde. Yine bugün Müslüman toplumlarda çeşitli toplumsal rekabet ve çatışmaların “mezhepler çatışması” üzerinden kendisini yansıtıyor.

Mezhepleri toplum odağında incelemek, önemli bir tecrübe ortaya koyuyor. Mezhepler tarih, kelam, fıkıh, hadis gibi çeşitli ilimlerin konusu yapıldılar. İslam düşüncesinde bunu açık bir biçimde görüyoruz. Mezhepler tarihi oldukça önemli bir disiplin. Ancak bu ilimler içinde mezhepleri toplum odağında ele alan özerk bir disiplin tarzı olarak mezhepler sosyolojisi de önemli. Bu disiplin de mezheplerin toplumsal boyutlarını ele alarak araştırmalar yapıyor. Mezheplerin içinden çıktığı kolektif bağlamları gözlemliyor. Örneğin Hariciliğin ve Şiiliğin kavimlerle ilişkisini inceliyor.

Kufe ekolü dediğimizde aslında Kufe sosyolojik şartlarından meydana gelen mezhepleri anlamak gerekiyor. Ya da Hanefilik kuruluş aşamasında Mevali sosyolojisiyle yakından ilişkiliydi. Bunlar Emevi siyasetinin ötekileştirdiği Arap olmayan Müslüman toplumsal kesimlerdi. Arap olmayan ve çeşitli ayrıcalıklardan yoksun bırakılan bu toplumsal kesimler sanatta, bilimde ve ticarete zamanla çok önemli konumlara geldiler.⁵ Faslı araştırmacılardan Cabiri’nin, Hanefiliğin Mevali sosyal çevresiyle bağlantısı üzerinde durmaması düşündürücü. Oysa Hanefiliğin bu sosyolojisi çok önemli. Bu konuyu son bölümde ele alacağız. Hanefiliğin kurucu sosyolojik özellikleri öncelikle geniş bir toplumsal kesimi ilgilendirdiği için bu önemden bahsediyoruz.

Yine Şia, Pers kültürünün ve toplumunun önemli özelliklerini üzerinde taşıyor. Ehl-i Sünnet vel Cemaat geniş bir mezhepler koalisyonunu temsil ediyor. İslam toplumlarının içinde buldukları derin kriz ve çatışmaları aşmak için geliştirdikleri geniş bir sosyal uzlaşma niteliğini taşıyor bir nevi. Ya da bir bakıma toplumsal söz-

4 Taylor,C.(2007) A Secular Age, London: Harvard University Press

5 Cabiri,M.(2001) Arap İslam Siyasal Aklı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.312-313

leşmenin mezhepsel tarzıdır Ehl-i Sünnet. İslam düşüncesinin cemaat, yani toplum içinde kabul görerek gelenek oluşturduğu ana akımıdır. Ehli Sünnet, toplumsal parçalanma ve kaos ile beraber gelişen derin krizleri aşmak üzere ortaya çıkan en geniş tabanlı sosyolojik bütünleşmenin adıdır. Nitekim siyaseti okuma tarzında ve diğer mezheplere bakışında bütünleşme bilinci öne çıkıyor. Dışlama, ötekileştirme ve olabildiğince kendini steril kılma çabasından öte kapsama, içirme, ekmeleme ve entegre etme vasıfları belirginlik kazanıyor. Cemaat kısmı tam da bahsettiğimiz boyuta işaret ediyor.

Mezheplerin doğası

Mezheplerin üç önemli sosyolojik doğasından bahsedebiliriz: Farklılaşma, çatışma ve bütünleşme. Bunlara mezheplerin toplumsal arenadaki karşılıkları da diyebiliriz. Yani toplumlar mezhepler aracılığıyla farklılaşırlar, çatışmaya girerler ve bütünleşirler. Mezhepleri var eden, anlamlı kılan ve sosyolojinin nesnesi haline getiren şey de bunlar.

Farklılaşma

Farklılaşma toplumların yeni fikirler, üretim ilişkileri ve kültürlerle karşılaşması sonucunda ortaya çıkar. Toplumsal farklılaşma yapısal iç veya dış nedenlerden kaynaklanabilir. Mesela toplumda yeni bir siyasal durumun ortaya çıkması iç farklılaşmaya yol açar. Örneğin Haricilik ile gelişen iç siyasi tartışmalar, iç farklılıkları doğurur. Toplumun başka topraklara göç etmesi ve fetihlerle beraber taşınması ise dış farklılaşma örneğidir. Fetihlerle birlikte kültürel çeşitlilik artar ve bu da dış farklılaşmaya yol açar.

Modernite ile beraber Avrupada ortaya çıkan Protestanlık mezhebi dinsel farklılaşmanın önemli bir örneğidir.⁶ Mezhepler, farklılaşma sonucunda bazı rekabetler ve gerginlikleri beraberinde getirir.

6 Eisenstadt,(1978) "Religion and Societal Change", in Sociology of Religion, Ed. R. Robertson, England: Penguin Books, pp.297-317

Ancak dinin çeşitlenmesine, yeni yorumların doğmasına ve dini plüralizmin ortaya çıkmasına da işaret eder. Din, farklılaşma aracılığıyla toplumların yeni anlayışlarını yeni mezheplerle temsil eder. Bu da toplumsal çoğulculuğa katkı sağlar. Toplumlar da kendi farklılaşmalarını din üzerinden anlatmış olurlar. Farklılaşma da çeşitliliği ve çoğulluğu sağlayarak dini bir hoşgörüyü beraberinde getirir. Mezhepler buna imkân verseler de farklılaşmanın derinleşmesi ve rekabetlerin aşırılışması ile beraber çatışma ortaya çıkabilir.

Çatışma

Mezheplerin başka önemli bir boyutu da toplumsal çatışmaya yol açmalarıdır. Farklı dini anlayışlarıyla ve kendi grupsal örgütlenmeleriyle hâkim olan dini kurum ve teolojilere meydan okurlar. Örneğin Ebu Hanife, geliştirdiği görüşler, verdiği dersler ve ortaya koyduğu esaslarla dönemin siyasi otoritesine meydan okur. Önce Emeviler ve daha sonra da Abbasilerle çatışan bir Hanefilik ortaya çıkar. Nitekim mezhebin kurucusu Ebu Hanife de dönemin meydan okuyucu arayışlara destek verir. Maddi ve teolojik desteklerde bulunur. Bu tutumuyla mezhebi statükoya meydan okur. Bundan dolayı hükümdarın ve dönemin siyasi otoritesinin baskılarıyla karşı karşıya kalır. Bunun üzerine Mekke'ye kaçmak zorunda kalır, hapse atılır.⁷

Yine mezheplerin çatışmacı rolleri bağlamında örnek verecek olursak Şia, Haricilik, Batınlık gibi mezhepler İslam toplumunda büyük çatışmalara yol açtılar. Çeşitli isyanlara neden oldular. Bu mezhepler isyan ve çatışma ile bütünleştilediler. Toplum, kendi sorunlarını isyan ve çatışma ile anlatmaya yöneldiği zaman çeşitli mezheplerle harekete geçer. Osmanlı döneminde de Bedreddiniler, Kadızadeler ve Bektaşiler gibi mezhep-tarikat yapılarını da benzer ilişkiler içinde görüyoruz.

Batı toplumlarında Anabaptistler hâkim mezhep olan Katolikliğe ve onun kurumu olan kiliseye karşı meydan okumuşlardır. Kilise

⁷ Ebu Zehra, age, s. 31-33

kurumu ve Katolik din anlayışını reddeden ve onunla çatışmaya giren pratikler sergilemişlerdir. Kuzey ve Orta Avrupada kiliseye karşı radikal başkaldırılarda bulunurlar.⁸ İsyanlar kilisenin kapısına kadar dayanır. Kilise ile beraber hareket eden düzene başkaldırılır. Yine modernite ile doğan Protestanlık, kiliseye karşı bir protestoyu anlatır, hâkim din anlayışını temsil eden kilise kurumunu reddeder. Nitekim Luther, kilisenin yanılmazlık ilkesini tamamen reddeder. Papanın yanılmaz olduğu ve bu yanılmazlığın bütün kilise hiyerarşisi içinde yar alan papalar için söz konusu olduğu dogmatizmini kabul etmez.⁹ Kilisenin kapısına asılan 95 madde ile isyanını ilan eder.¹⁰ Ayinleri ve papazları reddeden Luther, kilisenin hem teolojisiyle çatışmaya girer hem de kurumlarıyla.

Mezheplerin çatışması farklı tarihsel ve sosyolojik şartlarda farklı kalıplarla ortaya çıkabilir. İdeolojilerle, yoksulluklarla ve bölgesel yönetimlerle bütünleşerek seferber olabilir. Günümüzde Vehhabiliğin Arap milliyetçiliğiyle, Şiiliğin de Fars milliyetçiliğiyle birleşerek hareket etmesi buna örnektir. Ortadoğuda süren mezhep çatışmaları (kitabın diğer bölümlerinde ele alacağımız gibi) yeni siyasal ve sosyolojik şartların bir ürünü olarak da ortaya çıkabiliyor. Ancak sonuçta çatışma her zaman mezheplerin doğasında yerini az ya da çok korumaya devam ediyor. Özellikle çatışmayı teolojilerinin merkezi değerleri arasında korumayı sürdürenler için bu daha da muhtemeldir.

Bütünleşme

Mezhepler aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi sağlıyorlar. Toplumsal farklılaşma ve çatışma ile beraber doğan yeni şartları yeniden tanımlamaya yöneliyorlar. Yeni teolojik anlayışlar ve yeni teolojik kurumlar geliştiriyorlar. Böylece çatışma ve farklılaşmanın ürettiği kaostan ve krizden toplumun çıkmasını sağlayacak bütünleşmeyi din aracılığıyla üretiyorlar. Bu açıdan bakılırsa mezhepler,

8 Wilson,B.(2004) Dini Mezhepler, İstanbul: İz Yayıncılık, s.14

9 Coşar,F.M. (2000) Din savaşları, İstanbul: Buke Yayıncılık

10 Luther,M.(2018) Doksan Beş Tez, İstanbul: İş bankası Yayınları

toplumsal sözleşmeyi sağlayan normatif değerleri üreten ve kurumsal yapıları inşa eden önemli hareketler olarak görülebilir.

Mezheplerin bu üçüncü aşaması büyük ölçüde kendini topluma kabul ettirmesi, toplumun yeni ihtiyaçları ile bütünleşmesi ve siyasal iktidarı da dönüştürmesi ile yakından ilgili. Ayrıca sosyal grup kimlikleri ve anlam sağlayıcı değerleriyle de toplumsal bütünleşmeye katkıda bulunuyor. Mezheplerin rutinleşmesi, esaslarının oturması ve sükûnete kavuşması demek bu. Bazı mezhepler toplumsal bütünleşmeye oldukça geniş bir katkı sağlıyorken bazıları daha dar bir alanda bunu yapabiliyorlar. Ehl-i Sünnet anlayışı birinci gruba giriyor. Batı toplumlarındaysa modern zamanlarda Protestanlık birinci grupta yer alıyor. Bu yaygın mezhepler, genel toplumda kabul gören, entegrasyona katkı sağlayan ve topluma din üzerinden giderek ortak bir tahayyül üreten nitelikler taşıyor.

Durkheim, dinin en önemli işlevlerinin başında bütünleşmeyi ve dayanışmayı (solidarity) sağlamasını kabul eder. Ona göre bireylerin bir araya gelerek toplum olmalarını sağlayan birincil unsur dini kurumlar. Dini inançlar ve ibadetler, insanı kilise diye çağrılan moral bir cemaat içine yerleştiriyor. Kilise, burada dinin kolektif yönünü ifade ediyor. Bu bakış açısı içerisinde, yaklaşık olarak bütün büyük sosyal kurumların dinden doğduğunu söylemek mümkün. Çünkü Durkheim'a göre "toplum ideali, dinin ruhudur."¹¹

Klasik sosyologlardan Max Weber, ABD'ye yaptığı seyahatinde mezhepler üzerine önemli gözlemlerde bulunuyor. ABD gibi göçmenlerden oluşan bir toplumsal yapıda mezheplerin cemaatleşerek bütünleşmeye nasıl katkı sağladıklarına dikkat çekiyor. Weber'e göre, mezhepler zor duruma düşenlere yardım ettiği için dolayı bir mezhebe üye olmak ya da ona katılmak; satış yapmak, banka kredisi almak, güvenli görülmek, alacaklılara garantiler sağlamak manasına geliyor. Mezheplerdeyse ahlaki temizlik, güven ve sözünde durmak

11 Durkheim, age,s.42-54

çok önemseniyor. Bunlardan uzaklaşan mezhebini kaybettiği gibi bütün sosyal imkânlardan da mahrum kalabiliyor.¹²

Weber'in gözlemleri, büyük göçmen kitlelerin mezhepler etrafında bütünleşerek yerleşik hayata geçtikleri ve kendilerine yeni bir hayat ikame etmelerine üzerineydi. Mezheplerin geçiş ve kuruluş dönemlerinde bütünleşmeye önemli katkılar yaptığı buradan da görülebiliyor. Çünkü toplum kendini yeniden kurarken mezhepler aracılığıyla dinin anlam dünyasından besleniyor.

Batı sosyolojisinde mezhepler önemli araştırma konuları arasında yer alıyor. Bu konuda belli akımlar bile oluşmuş durumda. Hatta sosyolojinin daha ilk zamanlarından itibaren mezhepler sosyolojisiyle karşılaşılıyor. Örneğin büyük sosyolog Max Weber, Protestan mezhebi üzerinde önemli çalışmalarda bulunmuştu. Hatta Weber, din ve sosyoloji ilişkisini etkili biçimde bu mezhep araştırmasıyla ortaya koymuştu. Protestanlığın ortaya çıkışının sosyolojik boyutlarını ele alıyordu. Protestanlığı, modern dönemde gelen büyük alt üst oluşlardan sonra ortaya çıkan yeni bir mezhep olarak araştırıyordu. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* çalışmasıyla önemli gözlemlerde bulundu.¹³ Bir bakıma mezhepler sosyolojisinin en önemli modern teorisini inşa etti.

Protestanlık, modern aydınlanma düşüncesi içerisinde ve Batı toplum şartlarında gelişen bir mezhep. Modern ekonominin kâr ve kazanç güdülerinin etkisiyle biçimlendi. Bireysel girişimcilik, Protestanlığı üreten bu ekonomik tarzın bir vechesi oldu. Mezhebin diğer kurucu vechesi ise rasyonaliteydi.¹⁴ Aydınlanma düşüncesinin rasyonalitesi ve bilim yaklaşımı bu mezhebin oluşmasında etkili oldu. Bundan dolayı Hristiyanlık dini, Protestanlık mezhebiyle beraber

12 Weber,M.(2004) "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu", 258-277. Sosyoloji Yazıları içinde, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

13 Weber,M.(1965) *The Protestant Ethic and Spirit of Capitalism*, Tr: T. Parsons, London: Unwin University Books

14 Age,pp.16-17

rasyonelleşti ve bilimsel bilginin parametreleri içinde şekillenerek başka bir varlığa dönüştü.

Max Weber, toplumun ideal tipini, Protestan mezhebini mercek altına alarak anlamaya çalışıyordu. Sosyolojisinde mezhep, toplumun modernleşerek değişimini gözlemlemek için çok önemli bir fenomendi. Mezhep sosyolojisi yaparak modernleşmenin toplumsal boyutlarına nüfuz etmeye çalıştı. Bundan dolayı modern dönemde sosyolojinin ilk önemli çalışmaları mezhep alanında ortaya çıktı. Mezhepler sosyolojisi, modern sosyolojinin kuruluşundan itibaren var oldu yani.

Batıda sosyolojik yaklaşımların önemli ölçüde mezhep ve kilise diyalektiğine dayandığını gözden uzak tutmamamız gerekiyor. Mezheplerin sosyolojisini araştıran Wilson'un çalışması tam da bu diyalektiğe dayanıyor. Ona göre kilise kurumsaldır. Hiyerarşiktir, otoriterdir ve sosyal kontrolü önceler. Mezhep ise eşitlikçidir, radikal bir değişim talebinde bulunur. Sorunlu sınıfların kendisini temsil etme çabasıdır. Kilise bir üst yapıdır, mezhep ise alt yapı. Biri yukardan hareket eder ve yukardan bakar, diğeri aşağıdan ve toplumdan yükselir. Kilise üst yapı olduğu için devletçidir, mezhep alt yapıdan geldiği için toplumcu. Kilise elitisttir ve ruhban sınıfına dayanır. Mezhep ise gönüllülük esasına dayalı bir birliktir. Kilise dünyaya bağlanmış ve onunla bütünleşmiştir. Mezhep ise meydan okuyucu tavrıyla, radikal tutumlarıyla ve köklü değişim talepleriyle dünyayla kavgalıdır.¹⁵

Batı toplumlarında yapılan bu kilise ve mezhep diyalektiği büyük sorunlar barındırıyor. Çünkü bütün mezhepleri tek bir mezhebe indirgeyip farklı mezhepleri es geçiyor. Diğer taraftan, kilise kurumu İslam toplumları için söz konusu olmadığı gibi her zaman değişmeyen ve sabit özellikler taşıyan bir mezhep tarzından bahsetmek de oldukça zor. Bu nedenle toplumsal yapının, medeniyet havzalarının ve dinlerin farklı sosyolojik realitelerine göre mezheplerin farklı doğalarından bahsetmek mümkün. Dolayısıyla İslam toplumlarının

¹⁵ Wilson, age, s.32-33

sosyolojik ve teolojik farklılıklarından kaynaklanan ve bahsedilen diyalektiğin ötesine uzanan bir mezhepler sosyolojisi söz konusu.

İslam toplumundaki hareketleri araştıran klasik düşünürler çeşitli sınıflamalara başvurdular. Bu sınıflamalar çoğunlukla realiteye ayna tutacak tarzda yapıldı. Ancak bazen de toplumsal bütünleşmeye katkı sağlamak üzere ideal tipler geliştirildiğini görüyoruz. Şehristani bu konuda önemli bir isim.¹⁶ Şehristani'nin çalışmasını baz alırsak, ulaşılan ideal tip Ehl-i Sünnet olacaktır. Çünkü Müslümanları çok geniş bir biçimde kapsayan, çatışmalardan uzak tutan ve konsensüsü sağlayan yöntem Ehl-i Sünnettir.

Bir toplumsal grup olarak mezhepler

Mezheplerin kendi içinde bir sosyal ilişkiler dünyası var. Bu dünyada grupsal kimlikleri ve sosyal faaliyetleri ile önem taşıyorlar. Liderleri, kurucuları ve hakim söylemleri bulunuyor. Bir sosyal ağa sahip oluyorlar. Belli bölgelerde yoğunlaşıyorlar ve yine belli bölgeleri kapsıyorlar.

Sosyal grup olmaları nedeniyle kendi içindeki sosyal normları, grup içi dayanışma biçimleri ve sosyal ritüelleri ile anlam kazanıyorlar. Kendilerine katılanları mezhebin dünyası içinde sosyalleştiriyorlar. Onlara belli değerler ve davranışlar kazandırarak kimlik edinmelerine yardımcı oluyorlar. Örneğin Kerbelâ ritüeli, Şia mezhebi için önemli bir kimlik inşa faaliyeti. Şii mezhebinde olanlar her yıl yaptıkları bu anma ile beraber Hz. Hüseyin'in Kerbelâda yaşadığı acıya ortak olup kolektif hafızayı yeniliyorlar ve aidiyetlerini pekiştiriyorlar. Böylece Kerbelâ ritüeli yüzyıllar içinde grup aidiyetini ve kimliğini oluşturmaya devam ediyor. Şii toplumu da bununla sosyalleşir, hafızasını tazeliyor ve kimliğini yeniden yorumlayarak inşa ediyor.

Mezheplerin geliştirdiği sosyal ilişkiler, Müslüman toplumlarda geniş bir ağ meydana getiriyor. Dayanımlar, beraberlikler, paylaşımlar ve hayata karşı mücadele stratejilerini geliştirme çabaları buna

¹⁶ Şehristani(2008) El-Milel Ven-Nihal, İstanbul: İz yayıncılık, s.26

göre şekilleniyor. Sosyal benliği din üzerinden giderek oluşturuyorlar. Aynı zamanda bir sosyal dili de inşa ediyorlar. Toplumun genelinden farklı ve kimi olaylarda ona karşı mesafeli durabilen bir dil oluveriyor bu.

Bir toplumsal hareket olarak mezhepler

Mezhepler aynı zamanda birer toplumsal hareket niteliği de taşıyor. Örneğin Haricilik, İslam tarihinde çok önemli isyanlara yol açmış ve toplumda önemli kırılmalara neden olmuş bir hareketti. Anabaptizm, Batıda bir isyancı mezhep olarak ortaya çıktı. Yine Anglikanizm mezhebi, modern Batı toplumlarında çok önemli siyasi ve kültürel sonuçlara yol açmış bir hareketti. Çeşitli lobileri, misyonerlik faaliyetleri ve eğitim çalışmalarıyla dini toplumsal hareket rollerini sürdürdü.

Mezheplerin toplumsal akımlar ve hareketler olarak var oluşunun sosyolojik boyutlarını anlamak açısından İbn Haldun'un asabiyet, Bourdieu'nun habitus ve Durkheim'in anomi ve kolektif bilinç kavramları önem taşıyor. Biz de mezhepleri araştırırken bu önemli sosyoloji kavramlarına başvuracağız. Asabiyet, habitus ve kolektif bilinç kavramları toplumların kaynaşmasına, dayanışma oluşturmalarına ve belli bir ortak kimlik içinde bütünleşme meydana getirmelerine işaret ediyor. Bu açıdan toplumsal hareketlerin asabiyet, kolektif bilinç ve habitus olmadan varlıklarını sürdürmeleri zor. Onları var eden toplumsal zemin bu çünkü. Öte yandan paradoksal bir biçimde toplum genelinin asabiyeti parçalandığında, habitusu bunalıma girdiğinde ve kolektif bilinç sarsılarak anomiye sebep olduğunda bu sorunları gidermek üzere hareketler alternatif asabiyetler, alternatif habituslar ve alternatif kolektif bilinçler üretiliyor. Bunlar aracılığıyla sosyal anomi ve sosyal yabancılaşma giderilmeye çalışılıyor. Toplumsal bütünleşme için alternatif bir sözleşmeye dönüşmek isteniyor. Yine paradoksal bir biçimde isyana dönüşen bir toplumsal hareket hâkim olan asabiyetlere, kolektif bilinçlere ve habituslara saldırıyor. Onları yıkmaya, isyana yöneliyor.

İsyan

İsyanların en önemli özellikleri arasında yıkım ve saldırı isteği geliyor. Bu saldırı, toplumun kolektif enerjisini yok etmeye ve dağıtmaya yönelik kolektif bir saldırı. İsyan kavramı, adaletsiz olarak kodlanan normlara ve kurumlara saldıran, çoğu zaman saldırı ve yıkma teşebbüslerinin kendisi bir amaca dönüşen sosyal hareketleri betimliyor. Saldırı ve yıkımın ürettiği kaos ile statüko tamamıyla ters yüz edilmek isteniyor isyanlarda. İsyan belli bir program, siyasal rasyonalite ve düzen önerisiyle ortaya çıkmıyor. İsyanları devrimlerden farklı kılan şey de rasyonalite, program ve düzen alternatifini sunmamaları. Bunun yerine ana hedefleri düzeni, kurumları ve normları dağıtmak sadece. Hatta isyanın pratiği de özünde, bunlara karşı duyulan inançsız coşku, öfke ve hıncın ortaya dökülmesinden başka bir şey değil. İsyan, kolektif bilinçte biriken vahşetin taşmasıdır yani. Bu açıdan da isyan kolektif bir tezahürdür.

Çeşitli gruplar, çeteler, kesimler tarafından gerçekleştiriliyor isyanlar. Köylüler, gençler, sınıflar, aşiretler, mezhepler bunu yerine getiriyor. Belli toplumsal kesimlerin öfkelerini, taleplerini, kızgınlık ve arzularını temsil ediyor. Şii isyanları, Harici isyanlar, işçi ayaklanmaları, öğrenci isyanları buna örnek. Öte yandan isyanlar ulusal, bölgesel ya da yerel olabilir. Bir şehir ya da bir ülkeyi kapsayabilir. Seküler ya da dinsel nitelik de taşıyabilirler.

Sosyal tarihçi Hobsbawm, isyanın ilkel toplumsal temellerini araştırdı. 19. yüzyıl Avrupa'sında anarşist düşünceleri paylaşan birçok isyan üzerinde durdu. Bu binyılcı veya mesihçi isyanlar modern devrimcilik ve anarşizmle sentezlenerek yerel ve bölgesel koşullarda birçok isyana kaynaklık etti. İspanya'da ve İtalya'da birçok örnekleri görüldü. Telefon hatlarını kesmeleri, yollar boyunca siper kazmaları, polisleri tecrit etmeleri, toprakları yeniden taksim etmeleri ve siyah bayrak çekmeleri bunlardan bazılarıydı.¹⁷

17 Hovsbawn,E. (2016) İlkel Asiler, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 127 ve 135

İsyancılar, “sona erdirilmesi gereken bir dünyaya karşı” savaşıyorlar. İyi dünyayı başlatacak, “beklenen gün” gelecek ve onlar üste çıkacaktır nihayetinde. Yani isyanın özünde aslında bir adil düzen beklentisi bulunuyor.¹⁸

1931 yılında başlayan İspanya İç Savaşı sırasında Malaga kentinde 43 kilise ve manastır yakıldı. İsyancıardan birinin sözleri isyanın doğası hakkında bize çok şey anlatıyor: “Onu (kiliseyi) tamamen yakıyorlar. Size söyleyeyim, taş üstünde taş bırakmayacaklar. Dünyada başka kötülük kalmasın diye. Herhangi bir bitki, hatta bir lahanaya bile yetişmeyecek orada.” Malaga’daki isyancılar, tıpkı diğer isyancılar gibi kötü gördükleri dünyayı hem yok etmek istiyor hem de yadsıyorlardı. Tanırının adını anmıyorlardı, boğa güreşlerine karşıydılar, içki ve hatta sigara içmeyi reddediyorlardı.¹⁹

Saflaşma kavramı, yüzyıllar önce Aristo tarafından Poetika’da ele alınıyordu. Trajedi oyununda bireylerin yaşadığı arınmaydı saflaşma.²⁰ İsyancılar da adeta bir trajedi yaşıyorlar ve o trajedi içinde saflaşarak yeniden doğduklarını düşünüyorlar. Bir bakıma ölüme giderek yeniden doğmak! Birçok isyan hareketinin ruhsal varlığında yeniden doğmak bilinci ile karşılaşmamız sürpriz değil o yüzden. Yıkarak ve yakarak, yani trajediden sonra doğmak...Kötülükleri yıkarak ve yakarak yok edip arkasından doğarak temiz ve iyi bir insan olmak...

Çölden gelen isyanlarla dağa çıkarak yapılan isyanlar arasında büyük benzerlikler var. Her ikisinde de medeni dünya, statüko ve düzen reddediliyor. Düzenin dışına çıkarak ona saldırma davranışı görülüyor. Yine eşkıyalık ve gerilla yöntemleriyle saldırılar düzenleniyor. Elbette sadece kız kaçıran ya da ağanın zulmüne baş kaldıran bireysel temelli eşkıyalık bir isyan olarak değerlendirilemez. Ama daha geniş ve toplumsal boyutlara uzanan dağa çekilme eylemleri de var. Örneğin klasik dönemde Haşhaşiler dağa çekildiler. Modern dönemde ise çeşitli devrimci hareketler dağa çekilerek hareket edi-

18 Age,128

19 Aktaran Habsbown, age, s.119

20 Aristotales,(2010) Poetika, İstanbulÇ Remzi Kitabevi, s.22-23